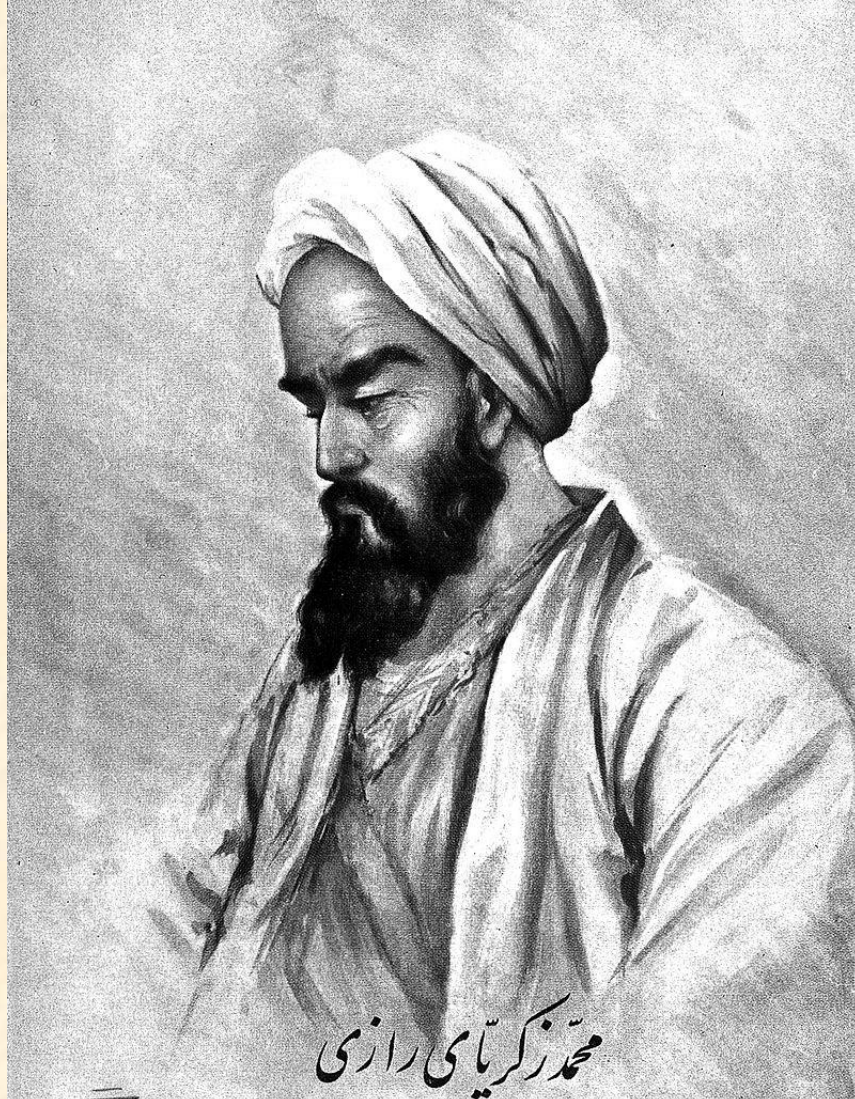

İran İslam Respublikasının Naxçıvandakı
Baş Konsulluğunun mədəniyyət attaşesi

Allahın adı ilə

محمد زکریای رازی

Məhəmməd Zəkəriya Razi

İran İslam Respublikasının Naxçıvandakı
Baş Konsulluğunun mədəniyyət attaşesi

Məhəmməd Zəkəriya Razi

Əbubəkr Məhəmməd bin Zəkəriya Razi (hicri-qəməri 251-313-cü, hicri-şəmsi 243-304-cü illərdə yaşayıb.) İranın ensiklopedik biliyə malik olan həkim, filosof və kimyaçısıdır. Razi tibb, kimya və fəlsəfə sahələrində ölməz əsərlərin müəllifi, spirt, kükürd (sulfat turşusu) və kerosinin ixtiraçısı kimi məşhurdur. Onun astronomiya, məntiq və riyaziyyatla bağlı da əsərləri var.

Corc Sartona görə (elm tarixinin atası) Razi “orta əsrlərdə İranın ən böyük həkimi” olmuşdur. Pərviz Ozkayi və Coel Kremer “Əl-Buveyhiyə dövründə mədəni dirçəliş” kitabında Razini İran humanizminin zirvəsində dayanan bir şəxsiyyət kimi qiymətləndiriblər.

Razinin əczaçılıq sahəsindəki böyük zəhmətlərini nəzərə alaraq, İran təqvimini ilə Şəhrivər ayının beşinci günü (27 avqust) İranın böyük kimyaçısı Razinin anım günü və əczaçı günü adlandırılıb.

Həyatı

Onun adı Məhəmməd, atasının adı Zəkəriyyə, ləqəbi isə Əbu Bəkrdir. Baxmayaraq ki, Əbu Bəkr onun adıdır, lakin o bunu ləqəbi kimi də işlədirdi. Əbu Reyhan əl-Biruninin yazdığına görə, o, hicri-qəməri 251-ci ilin Şəban ayında (miladi 865-ci və hicri-şəmsi 244-cü il) Reydə doğulmuş, uşaqlıq, yeniyetməlik və gənclik illərini bu şəhərdə keçirmişdir. Onun elə bir nüfuzu var idi ki, gəncliyində udda ifa edir, bəzən isə şeir yazırdı. Sonralar isə zərgərliyə və kimyagərliyə üz tutdu. İrəli yaşlarında təbabət elmini də öyrəndi. Biruni hesab edir ki, o əvvəlcə kimyagərliklə məşğul olub. Təsirli maddələrlə işlədiyindən gözləri zədələndi. Daha

sonra isə göz müalicəsi üçün dərmandan istifadə edib. İslam tarixçilərinin kitablarında Razinin Bağdad xəstəxanasında təbabət öyrəndiyi qeyd olunur. İslam tarixçilərinin kitablarında Razinin Bağdad xəstəxanasında təbabət öyrəndiyi qeyd olunur. O dövrdə Bağdad dövrün böyük elmi mərkəzi və Cündişapur Universitetinin davamçısı idi. Razi elm öyrənmək üçün Bağdada səfər etmiş və naməlum bir müddət orada qalıb elm öyrənmiş, sonra isə “Mötəzad” ın xəstəxanasına başçılıq etmişdir. O, Abbasi xəlifəsi Mötəzadın vəfatından sonra Rey şəhərinə qayıdıb Rey xəstəxanasının müdiri oldu və ömrünün sonuna kimi bu şəhərdə xəstələrin müalicəsi ilə məşğul oldu. Razi ömrünün sonunda kor olub. Onun kor olmasının səbəbi haqqında müxtəlif rəvayətlər var. Büruni Razinin korluğunun səbəbini civə buxarı kimi kimyəvi maddələrlə davamlı işləməsi kimi izah edir. Razi hicri 313- cü hicri-qəməri, 304-cü hicri-şəmsi ilində Reydə vəfat etmişdir. Razinin məzarının ilkin yeri bu günə qədər məlum deyil.

Razinin doğum və vəfat tarixi haqqında

Razinin doğulması və ölümü ilə bağlı ən mühüm tarixi sənəd Əbu Rihan Biruninin yazdığı “Razi” kitablarının siyahısıdır. Bu kitabda Razinin hicri-qəməri 251-ci ilin Şəban ayında (865-ci ilin sentyabr ayı) (244-cü hicri-şəmsi ili) doğulması və hicri-qəməri 313-cü il (31 oktyabr 925-ci il) Şəban ayının beşində (304-cü hicri-şəmsi ili) vəfatı etdiyi göstərilir. Bundan əlavə, o bu risalədə Razinin doğum və ölüm tarixini açıq şəkildə qeyd etməklə yanaşı, onun ömrünü hicri-qəməri ilində altmış iki il beş gün, hicri-şəmsi ilində isə altmış il, iki ay və bir gün kimi göstərmişdir."

Razinin əxlaqı və xüsusiyyətləri

Razi şən adam idi, dərslərində çalışqan idi. O, xəstələrə xüsusi diqqət yetirir, xəstəliyin diaqnozu qoyulana qədər onlara mane olmur, kasıblara, imkansızlara çox mehribanlıq göstərirdi. Razi padşahları və zadəganları müalicə etməyə daha həvəsli olan bir çox həkimlərdən fərqli olaraq adi insanlarla daha çox məşğul olurdu. İbn ən-Nədim “Əl-Fəhrest” kitabında yazır: ““Hər kəsə, xüsusən də kasıblara, xəstələrə hörmət və mehribanlıq bəsləyir, onların halı ilə maraqlanır, onlara baş çəkir, onlara böyük rəğbət bəsləyirdi”.

Razi “Xəstəxananın xüsusiyyətləri” adlı kitabında hər kəsin həkimlik edə bilməyəcəyini, həkimin xüsusi keyfiyyət və xüsusiyyətlərə malik olması fikrini ifadə edir. Razi cahillər haqqında çoxlu açıqlamalar vermiş, özünü həkim adlandıran savadsız insanlara və xəstələrin ətrafında olan insanların təbabətə müdaxilə etməsinə qəti şəkildə müxalif olmuşdur. Buna görə də ona müxalif olan insanlar da mövcud olmuşdur.

Müəllim və tələbələri

Razinin ustadları və sələfləri haqqında mütəxəssislər və tarixçilər arasında yekdil fikir yoxdur. Bəziləri tibb üzrə Əli İbn Rəban Təbərinin, fəlsəfədə Əbu Zeyd Bəlxinin, dünyagörüş üzrə isə Əbül-Abbas Neyşaburinin onun ustadı olduğunu hesab edirlər. Bəziləri isə sübut və dəlillərə əsaslanaraq bu məsələni rədd edirlər. Nasser Xosro “Zadul-Masfarin”in 98-ci səhifəsində Məhəmməd Zəkəriyənin “müəllimi və sələfi” kimi İranşəhri adlı şəxsdən bəhs edir. Lakin bu şəxsin barəsində heç bir məlumat tapılmamışdır. Razinin tələbələri sırasında Yəhya bin

İran İslam Respublikasının Naxçıvandakı
Baş Konsulluğunun mədəniyyət attaşesi

Ədi, Əbul Qasim Moqani, İbn Qarən Razi, Əbu Ğanəm Təbib, Yusif bin Yaqub, Məhəmməd bin Yunus və Əbul Həsən Təbəri kimi alimlərin adları çəkilir.

Əsərləri

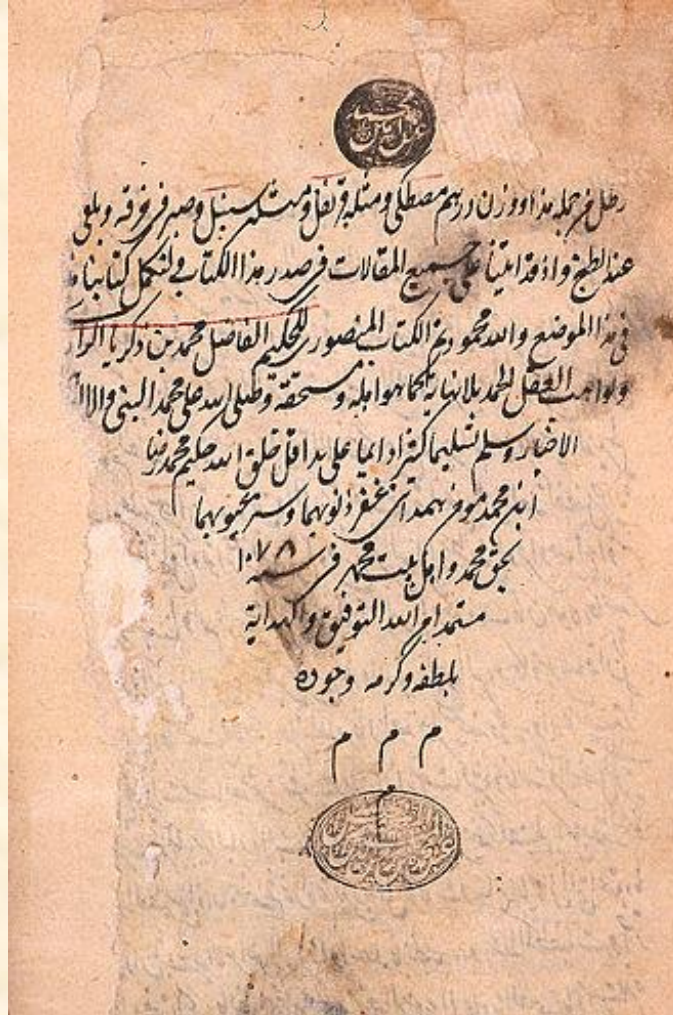
Razinin əsərləri haqqında Dehxoda lüğətində belə yazılıb:

“İbn ən-Nədim “Əl-Fəhrest” kitabında Razinin əsərlərinin sayını yüz altmış yeddi, Əbu Rihan əl-Biruni “Riyaziyyat və astronomiya kitablarının siyahısı” kitabında, təfsir üzrə 7 kitabının, fəlsəfi və tibbi elmlər üzrə 17 kitabının, təxmini, təbiət haqqında 6 kitabının, ilahiyyata dair 14 kitabının, kimyagərliyə dair 22 kitabının, din barədə haqqında 2 kitabının, müxtəlif elmlərə dair 10 kitabının, cəmi yüz səksən dörd cild kitabının olduğunu yazır. İbn Əbi Əsibə “Əyunul-Ənba” və “Təbəqatul-ətba” əsərində Razinin iki yüz otuz səkkiz kitabının adını saymışdır. Tehran Universitetinin professoru Mahmud Nəcmabadinin “Əbu Bəkr Məhəmməd bin Zəkəriyyə Razinin müəllifi olduğu əsərləri” adlı kitab yazıb və bu kitab 1339-cu hicri-şəmsi ilində Tehran Universitetinin nəşriyyatında çap olunub. Bu kitabda İbn ən-Nədim, Əbu Rihan əl-Biruni, İbn Qafti və İbn Asibaa tərəfindən verilmiş qeydlər bir-biri ilə müqayisə edilmiş və Razinin cəmi iki yüz yetmiş bir kitab, risalə və məqaləsi siyahıya alınmışdır.

Tibb

Razi böyük bir həkim idi və öz zamanında böyük nüfuz sahibi idi. Razi müasir müalicələrdə ideyalarından istifadə olunan həkimlərdən biridir. Xüsusilə xəstələrin maye və qida ilə müalicəsində. Həkimlər və tədqiqatçılar uzun əsrlər boyu Razinin kitab və risalələrindən bəhrələnmişlər. İbn Sina Razini təbabətdə çox yüksək nüfuz sahibi hesab edir və onun tibbi qanunları tərtib etmək üçün Razidən çox istifadə etdiyini söyləmək olar.

İran İslam Respublikasının Naxçıvandakı
Baş Konsulluğunun mədəniyyət attaşesi

Razi və xəstəxana

İbn Xəlkan, Kastiqlioni və b. praktiki həkimlər və həkimlər qrupunun rəhbəri kimi Razinin adını çəkmişlər.

Razi və tibbi təcrübələr

Demək olar ki, Razi tibb elminə təcrübə və sınaq gətirən ilk həkimlərdəndir.

Kimyəvi maddələrin dərmana çevrilməsi

Bildiyimiz kimi, Razi tibbdən əvvəl kimya ilə məşğul olub və maddələr haqqında çoxlu məlumatla malik olub. O, kimyəvi çevrilmələri təbabətə gətirən ilk şəxsdir.

Çiçək və qızılca xəstəliyi

Çiçəklə qızılca xəstəliyini ilk ayıran şəxs Razidir. O, “Çiçək və qızılca” kitabında çiçək xəstəliyinin səbəblərindən bəhs etmiş və onun qan vasitəsilə ötürülməsinin səbəbini xəstəliyin əsas faktoru hesab etmişdir. Çiçək və qızılca xəstəliyini kəskin xəstəliklər kimi təqdim edərkən onların zərərsiz və ya ölümcül olmasının əlamətlərini qeyd edir və bu xəstəliklərdən əziyyət çəkən xəstələrə qulluq üsullarını tövsiyə edir. Digər məsələlərlə yanaşı, ilk həkim kimi o, pambığın tibbdə istifadəsini təqdim etdi. Çiçək xəstələrinin bədəninə zərər verməmək üçün ondan istifadə edilir və bu xəstələrin göz, göz qapaqları, boğaz və burunlarına qulluq etmək tövsiyə edilmişdir. Razinin “Çiçək və qızılca” kitabında çiçək və qızılca ilə bağlı həm xəstəliyin əmələ gəlməsindən əvvəl, həm də ondan sonra,

xəstəliyin bədən orqanlarına təsirinin qarşısını almaq üçün tədbirlər tövsiyyə olunmuşdur.

Daxili xəstəliklərin müalicəsi

Razi təbabətdə israfçılığı çox zərərli hesab edir. O hesab edirdi ki, yeməklə, başqa üsulla sadə dərmanla və ya qarışıq dərmanla müalicə etmək olar. Razi deyir: “Həkim nə vaxt qida ilə xəstəliklərin müalicəsini bacararsa, xoşbəxtliyə çatmışdır”. Razinin qərb rəssamının tablosunda xəstəsinin sidik nümunəsi olan flakona (sidik şüşəsinə) baxaraq, bir çox dərmanları heyvanlar üzərində sınaqdan keçirib, onların təsirini qeydə alıb. Sonra isə xəstələrə diaqnoz təyin edib.

Cərrahiyyə

Razi həkim kimi məşhur olsa da, bəzi tarixçilər onu “Cərrah” kimi tanıyırlar. Əsərlərinin tədqiqindən məlum olur ki, o, cərrahiyyə üzrə mütəxəssis olub. O, “Böyrək və sidik kisəsi daşları” haqqında kitab yazıb və orada vurğulayıb ki, sidik kisəsi daşlarının tibbi üsullarla müalicəsi mümkün deyilsə, cərrahiyyə əməliyyatı aparılmalıdır. Bu kitabda sidik kisəsi daşlarının müalicəsində istifadə olunan alətlərdən bəhs edilir.

Razi tibb aləmində barmaqların oynaq şişindən bəhs edən ilk həkimdir. O, sınıq və çıxıqlar barəsində də tədqiqatlar apararaq, özündən sonar əsərlərini miras qoymuşdur.

İran İslam Respublikasının Naxçıvandakı
Baş Konsulluğunun mədəniyyət attəşəsi

Qidalanma

Razi qıdanın sađlamlıq və müalicədəki rolunu qeyd edən ilk şəxslərdəndir. Razinin qıda haqqında “Qıdanın faydaları və zərərləri” adlı kitabı var. Bu kitab qıda gıgiyenası ilə bađlı tam bir kurs verməkdədir. Kitabda buđda və digər paxlalı bitkilərin xassələri, bütün növ suların, şərəblərin, alkoqolsuz içkilərin, təzə və quru ətlərin, balıqların və s. nin xüsusiyyətləri qeyd olunub. Kitabda iştahın və qıda həzminin cəhətləri, idman, sađlam qıdalar, pəhriz və zəhərlənmə haqqında da fəsil var.

Uşaq təbabəti

Uşaq xəstəlikləri haqqında qeyd olunmuş ilk müstəqil yazı Məhəmməd bin Zəkəriyyə Raziyə aid edilmişdir. Buna görə də bəziləri, o cümlədən də, ingilis tarixçisi Siril Elqud kimi, onu pediatriya təbabətinin atası hesab etmişlər.

İran İslam Respublikasının Naxçıvandakı
Baş Konsulluğunun mədəniyyət attaşesi

Kimya və əczaçılıq

Razinin Tibb sahəsində olan kitabının ilk səhifəsi

Razi tibbdən əvvəl kimya öyrənməyə başlamış və bu elmdə mühüm əsərlər yadigar qoyub getmişdir. Razinin kimya sahəsində ən əsas işi kimyəvi maddələrin təsnifatıdır. O, müasir kimya elminin də banisi hesab olunmaqdadır. İranda bəzi müasir kimyagərlər metalların qızıla bir növ natamam çevrilməsini “gizli çevrilmə” adlandırırlar. Amma Razi elmin sonrakı mərhələlərini də nəzərdən keçirildiyi üçün onu kimya elminin banilərindən hesab etməliyik”. “Sirlərin sirləri” kitabında oxuyuruq ki, o, materialları iki kateqoriyaya ayırır: metal və yarımmetal (fəlsəfəyə görə bədən və ruh). Əgər bu ikisi ilə bağlı səhvə yol verilsə, bundan xilas

olmaq bilməz. Məsələn, civə metala bənzədilirdi. Bir çox kəşflər Raziyə aid edilir. Razi spirit kəşf edən alimdir. Pilit filizinə qələvi mühitin təsirindən o, sulfat turşusu verir və sulfat turşusu ilə digər turşuları əldə etmək asandır. Xlorid turşusu əhəng suyunun ammonium xloridə təsirindən əldə edilmişdir. Sirkəni mis ilə reaksiyaya salaraq, mis asetat və ya pas hazırladı və onunla yaranı yudular. Arseni yandıraraq, arsen oksidi yaratdı və bununla da siçovulların ölümünü təmin etdi. İlk dəfə portağaldan sitrus turşusu hazırladı. O, zəhərli alkaloid dərmanlar hazırlayan və xəstələrini müalicə etmək üçün istifadə edən ilk həkimdir.

Fəlsəfə

Razi də Qalen kimi hesab edirdi ki, görkəmli həkim həm də filosof olmalıdır. Razi öz dövrünün məşhur fəlsəfi düşüncələrinə, yəni Aristotelçi-Platon fəlsəfəsinə tabe olmamış, özünəməxsus ideyalara malik idi ki, bu da müasir və sonrakı filosoflar tərəfindən ona böhtan atılması ilə nəticələndi. Razi İran mədəniyyətində rəşonalizm və empirizmin ən görkəmli siması adlandırıla bilər. Fəlsəfədə o, Sokrat və Platona meyilli idi və onun fəlsəfəsində hind və manixey düşüncələrinin təsirlərini görmək olar. Lakin o, heç vaxt məşhurların fikrinə təslim olmamış, sələflərindən əldə etdiyi məlumatları müşahidə edib, təcrübədən keçirmiş, sonra öz fikrini və mühakiməsini bildirmiş, başqalarının fikirlərini dəyişdirməyi və ya əlavə etməyi öz haqqı hesab etmişdir. Müxaliflərinin yazılarında qeyd olunan hallar istisna olmaqla, Razinin fikirləri haqqında ətraflı məlumat yoxdur. Raziyə görə dünya şər və izzirab yeridir, ancaq nicat yolu ağıl və fəlsəfədir və nəfslər bu dünyanın zülmətindən təmizlənmə bilməz, nəfslər fəlsəfədən başqa bir yolla bu əzabdan xilas ola bilməz. Razinin əxlaq fəlsəfəsində həzz və dərd məsələsi çox önəmlidir. Onun nöqtəyi-nəzərincə ləzzət ekzistensial bir məsələ

deyil, yəni əzabdan xilas olmaqdır, izzirab isə təsirli bir maddə vasitəsi ilə təbii haldan uzaqlaşmaq deməkdir və əgər bir şey onun əleyhinə hərəkət edib əzabdan xilas olub geri qayıtmağa səbəb olarsa, təbii həzz yaradır. Razinin səciyyəvi cəhəti ondan ibarət idi ki, o, öz fəlsəfəsini iki hakim Yunan və İslam mədəniyyəti üzərində deyil, fars, Babil və Hind fəlsəfəsi üzərində qururdu.

Razinin metafizikasında qədim olan beş əsas vardır və buna görə də müsəlmanlar ona “Dəhri” deyirlər: Yaradan, ümumi ruh, ilkin maddə, mütləq yer və mütləq zaman və ya Dəhr. Razi kimyagərliyi fəlsəfənin tərkib hissəsi hesab edirdi və əsl filosofun kimyagərliyi bilən adam olduğuna inanırdı. Bundan başqa o, Platon, Aristotel, Qalen kimi filosofların kimyagərliyi bildiyinə və tətbiq etdiyinə inanırdı. Bu nöqteyi-nəzər Hermetizmdə və sonrakı kimyagərlik məktəblərində fəlsəfə ilə kimyagərlik arasındakı əlaqəni göstərir, lakin Razi materialların və elementlərin simvolik əhəmiyyətini inkar edən və kimyagərliyin kimyaya çevrilməsi vadisinə qədəm qoyan ilk şəxs olmuşdur.

Aristotelin hərəkətin stimül tələb etdiyini iddia edən nəzəriyyəsinin əksinə olaraq Razinin hərəkət haqqında qabaqcıl bir nəzəriyyəsi var idi. Razinin arqumenti fiziki varlıqların təbii olaraq bir dairə daxilində hərəkət etmələri, lakin bu hərəkətin mütləq görünməməsidir. Bu nəzəriyyənin Livnitsin hərəkətə baxışı ilə oxşar olan və sonradan maddi hərəkət kimi tanınan nəzəriyyədə Molla Sədra tərəfindən genişləndirilən başqa bir şərhində deyilir ki, Razi Allahın beş köhnə və ya əbədi prinsipinə, onun ümumi nəfsinə, mütləqliyinə inanırdı. Bəlkə də ən mübahisəli mübahisə onun ilahi əhdə baxışıdır. O, iddia edirdi ki, dünyada yaxşılıqdan üstün olan şeyin mövcudluğu bu dünyanın mümkün olan ən yaxşı dünya olmamasına

görədir. O hesab edirdi ki, həqiqətə çatmaq üçün ağılın qüdrəti kifayətdir və ağıl gücünə malik olanın, yəni filosofun zamana ehtiyacı yoxdur.

Nəhayət, Razi dünyəvi istəkləri arqumentin gücünü və reallaşma imkanını azalda biləcək bir maneə hesab edir. O hesab edirdi ki, əsl filosof fəlsəfi həyatın canlı hissəsi kimi bu cür istəklərə qalib gəlməlidir. Onun yunan filosoflarına tez-tez müraciət etməsi onun mülahizədən düzgün istifadə ustası adlandırdığı fiqurlara hörmətlə yanaşır və eyni zamanda özünü onlardan kənar biri deyil, onlara bərabər hesab edirdi.

Kosmologiya

Razi kosmologiyası 5 əbədi prinsipə əsaslanır: Yaradan, Ruh, Məkan, Zaman və Maddə. Bu sistemdə Allah “heç bir şeydən” (yoxdan) yaradan bir növ “yaradıcı” sayılır. Bəlkə də, o, əvvəlcə atomik şəkildə düşünülmüş bir protomateriya əmələ gətirib.

Abidələri

2009-cu ilin iyun ayında İran İslam Respublikası hökuməti Dinc elmi tərəqqinin əlaməti olaraq o, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Vyanadakı ofisinə Əhəməni və İslam memarlıq üslublarını və bəzəklərini birləşdirən dördbucaqlı formasında heykəl bağışladı. Bu dördbucaqlı fəqur heykəl əsas girişin sağ tərəfində öz ərazisində yerləşdirilib. Bu dördbucaqlıda dörd İran filosofu Xəyyam, Əbu Rihan Biruni, Zəkəriyyə Razi və Əbu Əli Sinanın heykəlləri var. Əlborz əyalətindəki Razi İnstitutu və Kirmanşahdakı Razi Universiteti onun adını

İran İslam Respublikasının Naxçıvandakı
Baş Konsulluğunun mədəniyyət attaşesi

daşımaqdadır. İranda Məhəmməd bin Zəkəriyyə Razinin doğum gününə təsadüf edən Şəhrivər ayının 5-i “Əczaçı Günü” kimi qeyd olunur.

Razinin məzarı

Reyşünaslıq üzrə təşkil olunan seminarlarda (31 avqust-1 sentyabr 1994-cü il) müzakirə edilən mövzulardan biri də Məhəmməd bin Zəkəriyyə Razinin türbəsi idi. Bijan Şəhrami kimi yazıçılar inanırdılar ki, Toğrul qülləsinin tarixi yeri yəqin ki, onun məzarıdır. Arxeoloq Əhməd Əbu Həməzə Razinin İmamzadə Şoaib

İran İslam Respublikasının Naxçıvandakı
Baş Konsulluğunun mədəniyyət attaşəsi

Şəhraridə dəfn olunduğu yeri bilir. Arxeoloq Əhməd Əbu Həmzə Razinin Şueyb İmamzadəsində dəfn olunduğunu bildirir.

İran İslam Respublikasının Naxçıvandakı
Baş Konsulluğunun mədəniyyət attaşesi

